

Акупацыйная школьная палітыка ў Беластоцкай акрузе (1941—1944)

Стаўленьне да школьніцтва для мясцовага насельніцтва ў акупаванай Польшчы і іншых краінах Эўропы было істотнай складовай часткай агульнай палітыкі трэцяга райху на гэтых тэрыторыях. У гэтым кантэксце “асветныя” прынцыпы гітлерызму, якія мелі на мэце выхаваньне паслухмяных, малапісьменных нявольнікаў “герэнфольку”, выконвалі сур’ёзную ролю ў рэалізацыі плянаў заваяваньня і занявольеньня нацыяў. Гэтыя прынцыпы выразна сфармуляваў Г. Гімлер у дакумэнце “Колькі думак аб абыходжаньні зь іншародцамі на Ўсходзе”, які пасля ўхвалення Гітлерам у траўні 1940 г. набыў моц дырэктывы, якая ў ліку іншага вызначала асноўныя мэты і абсяг дзейнасьці школьніцтва наступным чынам:

Для нямецкага насельніцтва Ўсходу ня можа быць школаў вышэйшых за чатырохклясную народную школу. Мэтай такой школы мае быць выключна: простае лічэньне сама многа да 500, напісаньне прозьвішча, навучаньне, што Божым запеветам ёсьць паслушэнства да немцаў, прыстойнасьць, пільнасьць і ветлівасьць. У тым, каб вучыць чытаць, я ня бачу неабходнасьці¹.

Аднак тарнаваньне гэтых дырэктываў на практыцы не было ні паслядоўным, ні аднастайным і абумоўлівалася рознымі палітычнымі і эканамічнымі разьлікамі кіраўнікоў паасобных акупаваных тэрыторыяў. Гэтак, напрыклад, на тэрыторыі генэральнай губэрні існавала арганізаваная сыстэма васьмігадовых і сярэдніх прафэсійных школаў з адпаведна звужанай праграмай навучаньня².

Значна большыя саступкі ў гэтым абсягу рабіліся на тэрыторыі райхскамісарыяту Остлянд (які ахопліваў Літву, Латвію, Эстонію і частку Беларусі), дзе акупацыйныя ўлады дазволілі функцыянаваньне пачатковых, сярэдніх агульнаадукацыйных і прафэсійных, нават вышэйшых школаў³.

Яшчэ іначай выглядала справа афіцыйнага школьніцтва на тэрыторыі райхскамісарыяту Ўкраіна, дзе ў выніку катэгарычна нэгатыўнай пазыцыі яго генэральнага камісара Эрыха Коха маглі існаваць адно элемэтарныя пачатковыя чатырохклясныя школы⁴.

Цалкам адрознай была адукацыйная сытуацыя ў Беластоцкай акрузе, што ў вялікай меры вынікала зь яе спэцыфічнай пазыцыі ў структуры нямецкай цывільнай адміністрацыі на акупаваных усходніх землях. Гэтак, у адрозьненьне ад дзвюх іншых вялікіх адміністрацыйных адзінак, створаных на захопленых прасьцягах Савецкага Саюзу, а менавіта райхскамісарыятаў Остлянд і Ўкраіна, Беластоцкая акруга не была падпарадкаваная міністру ўсходніх акупаваных абшараў А. Розэнбэргу. У адрозьненьне таксама ад усходняй Галіччыны, яна не была ўлучаная ў Генэральную губэрню. Урэшце, адрозна ад сувальшчыны і паўночнай Мазовіі, Беластоцкая акруга не была ўлучаная ўва ўсходняпрускую правінцыю райху, дарма што кіраўніком яе цывільнай адміністрацыі быў прызначаны Эрых Кох — гаўляйтэр і обер-прэзыдэнт Усходняй Прусіі.

Такім чынам, на працягу ўсяго трохгадовага пэрыяду нямецкай акупацыі (1941—1944) Беластоцкая акруга складала адасобленую адміністрацыйную адзінку, якая праз асобу Э.

¹ Biuletyn Giywjnej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. IV. 1948. S.123; а таксама: Военно-исторический журнал. 1960. № 1. С.88—89.

² Madajczyk C. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Т. 2. Warszawa, 1970. S.149.

³ Dallin A. German Rule in Russia 1941—1945. A Study of Occupation Policies. London, 1957. P.459—464.

⁴ Тамсама.

Коха падпарадкоўвалася беспасярэдне канцлеру райху. Такі статус акругі, аднак, быў часовым рашэннем, бо ў будучыні яе збіраліся ўлучыць ува Ўсходнюю Прусію. Пакуль жа адміністрацыя Коха павінна была “ачысьціць Беластоцкую акругу ад нацыянальна і расава чужых элементаў і падрыхтаваць яе для нямецкай калянізацыі”⁵.

Наступствам гэтага пляну было як рэалізаванае выгубленне людзей, так і плянаванае высяляючае часткі мясцовага насельніцтва, што ў ліку іншых пацвердзіў функцыянер беластоцкага гестапа Вальдэмар Махол⁶.

Спэцыфіка палітычнай сытуацыі глумачыць справу толькі часткова, бо яна не выключала магчымасці арганізацыі афіцыйнай сыстэмы школьніцтва ў Беластоцкай акрузе, прынамсі да часу яе плянаванай інкарпарацыі ў райх. Важнае значэнне з гэтага пункту гледжання мела асабістая пазыцыя Эрыха Коха, кіраўніка цывільнай адміністрацыі акругі, якая — як сьведчаць шматлікія дакумэнты — ішла яшчэ далей, чымся вышэйзгаданая гімлераўская дырэктыва, і нярэдка была прадметам спрэчак у кіраўнічых колах трэцяга райху. Вось жа, Кох быў зацятым праціўнікам адстойванай міністрам акупаваных усходніх земляў А. Розэнбэргам (скіраванай супраць Расеі) канцэпцыі “санітарнага кардону”, які ахопліваў балтыйскія краіны, Беларусь, Украіну, і як яе вынік — імкненні да абуджэння мясцовага нацыяналізму, разглядаючы гэтыя абшары выключна як прадмет бесцырымоннай эканамічнай экспloatацыі і рэзэрвуар рабочей сілы⁷.

Абедзве гэтыя канцэпцыі, натуральна, канфрантавалі таксама і ў абсягу асьветы. Калі Розэнбэрг прадугледжваў пэўныя формы дзейнасці школьніцтва, дык Кох эфэктыўна процідзейнічаў іх рэалізацыі на кіраваных ім тэрыторыях. Праявай гэтага быў разгром польскага школьніцтва ўва Ўсходняй Прусіі, а таксама на Сувальшчыне і ў паўночнай Мазовіі і тарпэдаванне спробаў Розэнбэрга арганізаваць на тэрыторыі райхскамісарыяту Ўкраіна сярэдняе школьніцтва і ўнівэрсытэт у Кіеве⁸.

Памянёнае стаўленне Коха да пытанняў асьветы нямецкага насельніцтва было наступным важным чыньнікам, які ўплываў на сытуацыю школьніцтва ў Беластоцкай акрузе, дарма што фактычна кіраванне цывільнай адміністрацыяй гэтай акругі амаль увесь час акупацый ажыццяўляў ня Кох, але ад яго імя яго намеснік — д-р Брыкс. Шмат што гаворыць за тое, што, апроч агульнай арыентацыі свайго шэфа, Брыкс не атрымаў ад яго выразных інструкцыяў наконт разьвязання праблемы школьніцтва ў даручанай яму акрузе. Ня меў Брыкс і ніякіх узораў для насьледавання, бо з увагі на палітычна-адміністрацыйную спэцыфіку Беластоцкай акругі тут не маглі ўжывацца захады, рэалізаваныя ў генэральнай губэрні ці на тэрыторыі Остлянду, не пасаваў таксама і прэцэдэнт земляў, ужо ўлучаных ува Ўсходнюю Прусію (Сувальшчына, паўночная Мазовія).

Можна прыпусьціць, што вырашэнне школьнага пытання, якое на пачатку акупацыі паспрабаваў зрабіць намеснік кіраўніка цывільнай адміністрацыі Беластоцкай акругі д-р Брыкс, было па сутнасці ніякім. Мяркуючы з тагачаснага фактычнага стану (пра гэта ніжэй), ён ня выдаў ніякіх інструкцыяў наконт арганізацыі сыстэмы пачатковага школьніцтва, аднак ня выдаў і загадаў, якія б забаранялі дзейнасць школаў у акрузе. Трэба падкрэсьліць, што гэта тычылася ў роўнай меры як польскага, так і беларускага школьніцтва, што ў сваю чаргу было вынікам адсутнасці ў кіраўніцтве цывільнай адміністрацыі яўных тэндэнцыяў у абсягу нацыянальнай палітыкі. Як паведамляе падпольны рапарт аб сытуацыі за пэрыяд 15.08.—15.11.1941 г., “апроч нямецкай мовы, абедзве мясцовыя мовы (г.зн. польская і беларуская. — Ю. Т.) прызнаныя афіцыйнымі <...>. Усе нацыянальныя спрэчкі, зрэшты, нешматлікія на гэтай

⁵ Arch. Giywno Komisji Badac Zbrodni Hitlerowskich (далей: AG KBZH), sygn. IV, K 311/58; Akta procesu Kocho. T.I. S.20, а таксама T.IX. S.386.

⁶ Arch. Ыdowskiego Instytutu Historycznego. Akta nieuporzNedkowane: Odpowiedz Waldemara Macholla na ankietk ЫN “Die politischen Beziehungen in Bezirk Bialystok in den Jahren 1941—1944”.

⁷ Dallin. German Rule... P. 49 і 464.

⁸ AG KBZH, sygn. IV, K 311/58: Akta procesu Kocho. T. X. S.750—752.

тэрыторыі, акупанты гасяць стэрэатыпнай формулай: няма Польшчы, няма Беларусі, ёсць толькі Нямеччына⁹.

У гэтай атмасфэры акупацыйных ўлады не дазволілі аднавіць дзейнасць таксама і ас-татні культурным установам. Не дазволена было таксама выдаваць прэсу на польскай мове, а газэту “Беларускі Голас”, якая пачала выходзіць у верасні 1941 г., неўзабаве ліквіда-валі¹⁰.

У гэтай сытуацыі ўвосень 1941 г., г.зн. на пачатку першага школьнага году ўва ўмовах нямецкай акупацыі справа легальнага навучання апынулася практычна ў сфэры рашэння павятовых камісараў. З прычыны адсутнасці інструкцыяў Цывільнай Адміністрацыі ў гэтай справе, а таксама яе нігілістычнага стаўлення да культурных патрэбаў мясцовага насельніцтва гэтыя рашэнні не былі аднолькавыя, і ў выніку абумовілі складаную карціну легальнага школьніцтва ў Беластоцкай акрузе.

Як паказваюць звесткі з праведзенага ў 1946 г. апытання міністэрства асветы, а таксама вынікі даследаванняў Марыі Календы, большыня павятовых камісараў развязаала гэтае пытанне ў кірунку, згодным з духам нацыянал-сацыялістычнай дактрыны, забараніўшы дзейнасць школаў на тэрыторыі Граеўскага, Гарадзенскага, Ломжынскага, Сакольскага і Ваўкавыскага паветаў¹¹.

Парушэнне гэтых забаронаў — як сьведчаць адказы апытаных настаўнікаў з Сакольска-га павету — пагражала суровымі рэпрэсіямі, аж да сьмяротнага пакарання. У многіх мясцінах павету школьную моладзь выкарыстоўвалі для палявых працаў і аховы грамадзкага парадку пад наглядом пакінутых бяз працы настаўнікаў¹².

Калі ў Сакольскім і іншых названых паветах школьнае навучанне магло адбывацца толькі ў падпольных умовах, то ў Беластоку павятовы камісар у верасні 1941 г. не процідейнічаў арганізацыі легальнага школьніцтва. У гэты час з ініцыятывы настаўнікаў і насельніцтва былі адчыненыя прынамсі 18 пачатковых школаў у наступных мясцінах Беластоцкага павету (у дужках — колькасць вучняў паводле цытаваных апытанняў міністэрства асветы)¹³:

Польскія школы: Хорашч (400), Чарна Беластоцкая (200), Дабрынева, Дабрынёўка (75), Юхновец (150), Копіск (45), Ксенжына, Міхалова (125), Невадніца (76), Новае Аляксандрава, Агароднічкі, Панікла, Супрасля, Заблудаўе.

Беларускія школы: Ялоўка (28), Міхалова, Агароднічкі (70), Рыболы.

Думаецца, што гэтая інфармацыя няпоўная, а колькасць школаў, адчыненых у верасні 1941 г. на тэрыторыі Беластоцкага павету, насамрэч была большая. Гэтыя школы, як польскія, так і беларускія, працавалі толькі да свята Богага нараджэння 1941 г., пасля чаго распараджэннем павятовага камісара яны былі зачыненыя.

⁹ Centr. Arch. KC PZPR, sygn. 202/II, t. 6. Delegatura RzNędu RP an kraj: Raport sytuacyjny za okres od 15.VIII.1941 do 15.XI.1941. Ziemie Wschodnie 3, Okręg Biaostocki. S.120—121.

¹⁰ Тамсама. У пазнейшы перыяд акупацыі ў Беластоку выдаваліся дзве газэты для мясцовага насельніцтва: “Новая Дарога” (на беларускай мове) і “Nowy Kurier Biaostocki” (на польскай мове).

¹¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespyi Ministerstwa OŃwiat (dalej: AAN, ZMO): Ankiety z 1946 r. “Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”, sygn. 58—63a; Kolendo M. Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski w okresie okupacji (1941—1944) // PrzeglNęd Historyczno—OŃwiatowy. 1972. № 2. S. 210.

¹² AAN, ZMO: Ankiety..., sygn. 62 — інфармацыі з школаў у мясцовасцях Дрыга, Крынкі і Высокае.

¹³ Тамсама. Sygn. 59a — szkoіy powiatu biaostockiego (падазненая там інфармацыя, што ў Агароднічках надалей існуе беларуская школа, не адпавядае рэчаіснасці — гэта пацьвярджаюць успаміны яе тагачаснай настаўніцы Веры Карчэўскай, зафіксаваныя аўтарам 3.7.1967 г.); Kolendo M. Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski... S. 210; а таксама інфармацыя аўтара пра школы ў Ксенжыне, Міхалове (беларускай), Рыболах і Супраслі.

¹⁴ Гэтыя меркаванні адстойвалі нават такія знаўцы акупацыйнай гісторыі Беласточчыны, як Шыман Датнэр

На фоне прыведзеных тут негатыўных тэндэнцыяў мясцовай нямецкай адміністрацыі цікавай зьявай у гісторыі акупацыйнага школьніцтва была сытуацыя ў Бельска-Падляскім павеце, найперш з гледзішча яго вялікай тэрыторыі, моўнай разнароднасці і ўмоў дзейнасці школаў. Гэтая праблематыка заслугоўвае дакумэнтаванага асьвятленьня, у тым ліку з увагі на паўтараньня шмат гадоў у нашай гістарычнай літаратуры цьверджаньні, што падчас нямецкай акупацыі легальных школаў у Беластоцкай акрузе не існавала ўвогуле¹⁴.

Генэза ўзьнікненьня легальных пачатковых школаў у Бельска-Падляскім павеце пры такіх абставінах — пытаньне першараднага значэньня. У сьвятле падазеных вышэй падлікаў яна не магла быць функцыяй палітыкі апарату акупацыйнай адміністрацыі ні ў вялікім маштабе, ні тым болей у маштабе Беластоцкай акругі. Яна была выключна вынікам самастойнага трактаваньня гэтага пытаньня павятовага камісара ў Бельску Падляскім, якім увесь трохгадовы пэрыяд акупацыі быў усходняпрускі ляндрат Тубэнталь.

Істотнае тлумачэньне працэсу арганізацыі школаў у Бельска-Падляскім павеце даў Яраслаў Кастыцэвіч, які некалькі месяцаў да часу стварэньня гмін (амтскамісарыятаў) выконваў функцыю вайта гміны ў Бельску Падляскім і дзеля гэтага кантактаваў з павятовым камісарам. Паводле паведамленьня Я. Кастыцэвіча¹⁵, у верасьні 1941 г. у адказ на захады бацькоў, настаўнікаў гміны і яго самога як яе вайта павятовы камісар у Бельску Падляскім даў згоду на адкрыцьцё школаў. Пры гэтым ён быццам патлумачыў, што ў сваім рашэньні ён не абмежаваны распараджэньнямі цывільнай адміністрацыі акругі, якія не прадугледжвалі арганізацыі школаў, але й не забаранялі іх дзейнасьці. Рашэньне павятовага камісара адначасна вызначала ўмовы дзейнасьці школьніцтва. Гэтыя мелі быць школы найніжэйшага ўзроўню навучаньня (дзвюхклясныя), а нагляд за імі быў давераны гміне.

Цяжка прыпусьціць, што гэтае рашэньне азначала якуюсьці асаблівую саступку насельніцтву павету і значна адыходзіла ад агульных прынцыпаў гітлераўскай палітыкі ў гэтым пытаньні. Яно стварала выключна малыя магчымасьці адукацыі дзяцей у рамках легальнага школьніцтва, значна меншыя, чымся на суседніх акупаваных усходніх землях (генэральная губэрня, Остлянд і Ўкраіна). Павятовы камісар мог у любы момант адклікаць сваю згоду, бо яна не была падмацаваная распараджэньнямі ўладаў акругі.

Таксама маламаверна, каб гэтае рашэньне было прайвай усьведамленьня павятовым камісарам элемэнтарных адукацыйных патрэбаў мясцовага насельніцтва, пра што, сярод іншага, сьведчыць вялікая заўзятасьць, якую Тубэнталь выявіў пры ліквідацыі польскага школьніцтва на Сувальшчыне падчас выкананьня ім функцыі ляндрата ў гэтым павеце (1939—1941). Таму, праўдападобна, на дазвол павятовага камісара паўплывалі як імкненьне наладзіць стасункі зь мясцовым насельніцтвам на новай, цяжкай тэрыторыі, так і ацэнка таго факту, што легальнае функцыянаваньне школаў стварала акупацыйным уладам магчымасьць вельмі эфэктыўнага ўліку і кантролю над інтэлігенцыяй (настаўнікамі) Бельска-Падляскага павету.

Пытаньне выкарыстаньня згоды павятовага камісара на адкрыцьцё школаў у Бельскай гміне на тэрыторыі ўсяго павету дагэтуль не дасьледаванае на дастатковым узроўні. Цьверджаньне Марыі Календы, што школы адкрываліся самавольна, без дазволу ўладаў¹⁶, гучыць пераканаўча, бо без такой згоды ніякія адбытыя факты не маглі быць падставой для прызначэньня настаўнікаў на пасады і выплаты заробкаў зь бюджэту гмін (амтскамісарыятаў).

(гл.: Biuletyn Giywniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. XV. 1965. S. 8) і Міхал Гнатоўскі (гл.: Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku. Białystok, 1970. S. 23). Упершыню на гэтае пытаньне зьявілася ўвага Марыі Календы (гл.: Przegląd Historyczno-Oświatowy. 1972. № 2), дакумэнтуючы, аднак, дзейнасьць толькі 25—30% школаў, якія існавалі ў той час у Бельска-Падляскім павеце. Аднак засяроджаньне ўвагі галоўным чынам на польскім школьніцтве не дазволіла аўтарцы сфармуляваць правільную ацэнку генэзы ўсяго мясцовага школьніцтва і прывяло да зьяўленьня вялікіх “белых плямаў” у сетцы школаў ува ўсходняй частцы павету.

¹⁵ Інфармацыя Яраслава Кастыцэвіча зь Бельску Падляскага, 7.06.1968 г.

¹⁶ Kolendo M. Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski... S.210.

Паводле зацываваных успамінаў Яраслава Кастыцэвіча, то бок кампэтэнтнай асобы, ён як воіт гміны не атрымліваў пісьмовага распараджэння з павятовага камісарыяту, якое б упаўнаважвала яго на адкрыццё школаў. Яму таксама не былі вядомыя факты высылання такіх распараджэнняў воітам іншых гмін. Аднак гэтае рашэнне было вядомае ўва ўсіх гмінах павету, з чаго мусіла б вынікаць, што яно было паведамленае падчас інструктажу воітаў у канцы жніўня 1941 г. Гэта пацвярджаюць выказванні апытаных настаўнікаў: Ванды Клос (Галёнкi) і Антона Піруга (Рудка), што “ў жніўні 1941 г. акупацыйныя ўлады (ляндрат) дазволілі адчыніць дзве клясы пачатковай школы”¹⁷.

Беручы пад увагу задакумэнтаваныя падлікі, пададзеныя ў табліцы 1, з пачаткам 1941/42 школьнага году (вызначальным у пытанні ацэнкі генэзы школьніцтва) у Бельска–Падляскім павеце распачалі працу 122 арганізаваныя “знізу” пачатковыя школы, у тым ліку з польскай мовай навучання — 61, зь беларускай — 58 (улучна з школамі ў Нурцы і Макарках, дзе вучылі па–расейску) і 3 дзвюхмоўныя (Чорная Вялікая, Ягднікі і Мутная). Агулам гэта складала больш як 60% пачатковых школаў, якія існавалі ў 1937/38 школьным годзе¹⁸.

Пададзеную лічбу трэба разглядаць як мінімальную, зважаючы на тое, што дастатковае дакумэнтальнае пацверджаньне існавання ўсіх школаў павету з зразумелых прычынаў перасягала магчымасьці аўтара¹⁹.

Ацэньваючы генэзу легальнага школьніцтва ў Бельска–Падляскім павеце, трэба заўважыць, што яна ня мела ніякай сувязі з нацыянальнай палітыкай акупацыйнай адміністрацыі на гэтай тэрыторыі²⁰. За гэта гаворыць, у прыватнасьці, дастаткова вялікая колькасьць польскіх і беларускіх школаў, адчыненых адначасна ў 1941/42 г., а таксама аналягічныя ўмовы іх арганізацыі, фінансаваньня і да т.п. У гэты час акупацыйныя ўлады павету яшчэ не мяшаліся ў пытаньне мовы навучання, пакідаючы яго на вырашэньне самога насельніцтва, у тым ліку ў залежнасьці ад магчымасьці прыёму на працу адпаведнага настаўніка, даступнасьці падручнікаў і да т.п. Вось жа, у некаторых беларускіх вёсках (Ляўкі, Сасіны, Сабятын — гл. табліцу 1) былі адчыненыя школы, у якіх на аснове добраахвотнага пагадненьня насельніцтва з настаўнікамі Юліяй Віткоўскай, Марыяй Баенай і Янам Баенам навучаньне праводзілася на польскай мове. На гэтай самай аснове настаўнікі–палякі Ян Вайтовіч і Юзаф Пухальскі вучылі па–беларуску ў школах у Плютычах і Койлах. Вядомыя таксама выпадкі некалькіх дзвюхмоўных школаў, арганізаваных альбо на зычэньне насельніцтва (школы ў Чорнай Вялікай — настаўнік Андрэй Маскалевіч, а таксама ў Мутнай), альбо з аб’ектыўных прычынаў. Як піша Марыя Кульчынская, працуючы ў 1941/42 г. у школе ў беларускай вёсцы Ягднікі, яна праводзіла заняткі на польскай і беларускай мовах у залежнасьці ад падручнікаў, якія можна было знайсці для паасобных прадметаў²¹.

Згаданыя выпадкі, якія маюць істотнае значэньне для характарыстыкі разглядамага пэрыяду нямецкай акупацыі, былі выключнымі рашэньнямі і ні ў чым не парушалі агульнапрынятага ў

¹⁷ WAP, Białystok, Zeszyt KOSB, sygn. 54: Апытанні наконт нелегальнага навучання падчас нямецкай акупацыі на тэрыторыі павятовага інспэктарату Бельск Падляскі.

¹⁸ Statystyka szkolnictwa 1937/38 r., GUS.

¹⁹ Гэта тычыцца, у ліку іншых, школаў у Бадаках, Буяках, Глубочку, Вялікіх Скiвах, Смаркліцах і Тварогах–Мазурах, у якіх, як паказана ў апытаннях (WAP, Białystok), ажыццяўлялася нелегальнае навучаньне. Можна меркаваць, што ў першыя два гады акупацыі прынамсі ў частцы гэтых школаў праводзілася легальнае навучаньне ў ніжэйшых клясах. Нягэтуныя і нярэдка супярэчлівыя звесткі былі атрыманыя аб існаванні школаў у Барысаўшчыне, Чартаеве, Гарадзіску, Пэрлееве, Арэхавічах, Топчыве, Трывежы, Войтках і Жэрчыцах, у сувязі з чым яны не былі ўлічаныя ў табліцы 1.

²⁰ Гэтую думку адстойвае Марыя Календа (гл.: Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski... S.211), пішучы: “Самастойная асьветная палітыка на тэрыторыі Бельска–Падляскага павету <...>, магчыма, была ў пэўнай ступені вынікам спецыфічнай палітыкі гітлераўскіх акупантаў да беларускага насельніцтва”.

²¹ Паводле інфармацыі Годара Бурылы, тагачаснага солтыса вёскі Ляўкі (28.06.1966), Марыі Баены зь Беластоку (15.06.1968), Яна Вайтовіча зь Бельску Падляскага (22.09.1966), Юзафа Пухальскага зь Бельску

Бельска–Падляскім павеце прынцыпу, згодна зь якім у польскіх асяродзьдзях адкрываліся школы з польскай мовай навучаньня, а ў беларускіх асяродзьдзях — зь беларускай мовай навучаньня. Пры гэтым вартае ўвагі пытаньне, што ў той час як польскія, так і беларускія школы толькі ў рэдкіх выпадках парушалі моўныя межы школьнай сеткі, сфармаванай тут у пэрыяд савецкай адміністрацыі ў 1939—1941 г.²²

Матэрыяльная аснова дзейнасьці школаў і рэалізацыя працэсу навучаньня ў паасобных гмінах Бельска–Падляскага павету была неаднолькавай і істотна адрозьнівалася ў часе. Гэтыя пытаньні разьвязваліся ў залежнасьці ад умоў ваеннай акупацыі, а таксама ад стаўленьня мясцовай адміністрацыі і становішча насельніцтва.

Забесьпячэньне школаў неабходнымі памяшканьнямі ў сельскай мясцовасьці знаходзілася ў кампэтэнцыі солтысаў, якія выдзялялі іх супольна з управай гміны (амтскамісарыятам). У многіх выпадках школы месціліся ў сваіх былых будынках (Чаі, Чыжыкі, Даратынка, Нарва, Парцава, Турна, Верцень, Вітава, Журобічы²³), прычым некаторыя былі часова занятыя для вайсковых мэтаў (Нарва, Вітава). У Кляшчэлях навучаньне адбывалася сьпяраша ў школьным памяшканьні, а пасля яго заняцця войскам — у прыватным доме. Навучаньне ў знятых памяшканьнях адбывалася таксама ў Гліньніку, Галёнках, Прушанцы і іншых. У Дубінах ля Белавескай пушчы памяшканьне было занятае войскам, што прывяло да спыненьня заняткаў у школе да канца акупацыі. Адначасна на фоне зносу школьных будынкаў у некаторых мясцінах (Асмола, Выганавы і інш.) ці іх спальваньня разам з усёй вёскай (Райск, Скупава) досыць гратэска гучыць інфармацыя пра пабудову ў 1943 г. новага школьнага будынку ў Новым Корніне. Гэтыя прыклады вылучаюцца на фоне ўсіх варыянтаў сытуацыі з памяшканьнем, якія існавалі ў той час у павеце.

Пытаньне фінансаваньня дзейнасьці школаў таксама ляжала ў кампэтэнцыі гмін (амтскамісарыятаў) і вырашалася імі вельмі адрозна. Адносна высокі заробак — 80 райхсмарак за месяц — атрымлівалі настаўнікі ў Сямяціцкай, Новабязрозаўскай, Арлянскай і Боцькаўскай гмінах, што прыкладна адпавядала заробку чыноўніка ў горадзе. Гэтыя заробкі ўва ўмовах лепшай харчовай сытуацыі на вёсцы і нярэдка валоданьня ўласнай дзялянкай ці невялікай гаспадаркай у суме стваралі магчымасьці лепшага існаваньня, чым у горадзе.

Значна ніжэйшыя заробкі (каля 50 РМ) атрымлівалі настаўнікі ў Бельскай і Кляшчэльскай гмінах. У Бранскай гміне заробкі былі розныя і вагаліся ад 40 да 80 РМ. Крытычная сытуацыя была ў Нарваўскай гміне, дзе дзякуючы непрыхільнай пазыцыі мясцовай адміністрацыі амтскамісарыят у пэрыяд акупацыі ня ўдзельнічаў у фінансаваньні дзейнасьці школаў. Заробак іх настаўнікаў складаўся з платы, зьбіранай з бацькоў, памерам 5 РМ за вучня за месяц.

Грошы на настаўніцкія заробкі, як і на іншыя выдаткі для школаў, выдзяляліся амтскамісарыятамі на працягу рознага часу. Найраней, ужо ў сакавіку 1942 г., выплаты спынілі амтскамісарыят у Бельску Падляскім, а з заканчэньнем 1941/1942 школьнага году — амтскамісарыяты ў Вышках, Орлі і Кляшчэлях. Амтскамісарыяты ў Сямяцічах, Боцьках, Бранску і Новым Бязозаве спынілі выплаты ў другім паўгодзьдзі 1942/1943 г. альбо з Падляскага (28.06.1966), Яўгена Сідэвіча з Варшавы, былога вучня школы ў Мутнай (18.07.1967), а таксама ўспамінаў Марыі Кульчынскай зь Беластоку (16.11.1966) і Андрэя Маскалёвіча зь Бельску Падляскага (3.04.1975).

²² У 1941/1942 г. навучаньне ў паасобных школах Бельска–Падляскага павету адбывалася на той мове, на якой яно праводзілася ў 1940/41 г., за выняткам школаў у Боцьках, Чарэмшы, Крупіцах, Ляўкох, Малешах, Навасёлках, Піліках, Паканеве, Сасінах, Сабятыне, Шэршэнях і Журобічах, якія ў гэтыя гады зьмянілі мову навучаньня зь беларускай ці расейскай на польскую.

²³ Прыклады сытуацыяў з памяшканьнямі падаюцца на падставе зацываванага апытаньня мін. асьветы 1946 г.

²⁴ Ацэнка фінансавай сытуацыі школаў зроблена на падставе зьвестак, атрыманых у 1965—1968 г. ад Соф’і і Даната Максімчукоў з Кляшчэляў, Базыля Лашкевіча з Орлі, Міхала Шурбака з Дубяжына, Еўдакіі Нікановіч

заканчэньнем гэтага школьнага году.

Пры ўмовах, калі амтскамісарыяты пераставалі фінансаваць школы, выдаткі на іх утрыманьне несьлі бацькі ў выглядзе вызначаных згодна з дамоўленасьцю складак, якія плаціліся за аднаго вучня. Памер гэтых складак быў розным і вагаўся — паводле атрыманых аўтарам звестак — у межах 3—5 РМ штомесяц. Новая фінансавая сытуацыя ў многіх выпадках стварала горшыя за ранейшыя ўмовы, бо атрыманья такім чынам сродкі ішлі на заробкі настаўнікам, аплату вартаўніка, забесьпячэньне ацяпленьня і г.д. У некаторых мясьцінах ужывалася таксама форма выплаты заробкаў часткова маркамі, а часткова харчовымі прадуктамі²⁴.

Заслугоўвае ўвагі цікавая для тагачасных абставінаў зьява свайго роду кантролю над школамі, рэалізаванага ў некаторых гмінах. Як згадвае Марыя Пыдых, у той час настаўніца ў Малых Грыневічах, інспэктарам школаў, якія знаходзіліся на тэрыторыі Бельскай гміны, быў яе воіт Яраслаў Кастыцэвіч²⁵.

Гэтую функцыю пасяля ягонаі адстаўкі выконваў Пётар Кісецкі — настаўнік школы ў Пасынках. Інстытут школьнага інспэктара існаваў таксама ў Мілейчыцкай гміне. Інспэктарам быў, паводле некаторых звестак, Міхал Нарожнік. Роля інспэктараў палягала галоўным чынам у забесьпячэньні мэтадычнымі ўказаньнямі і дапамозе ў працэсе навучаньня. Іншую форму інспэктаваньня ўжываў амтскамісар у Новым Бярозаве, які, паводле ўспамінаў Катажыны Ярушэвіч, часта скіпаў сходы настаўнікаў сваёй мясцовасьці, абмяркоўваючы пытаньні арганізацыі і працэсу навучаньня.

Спэцыфічнай формай кантролю былі “інспэкцыі” школаў, якія рабілі бурмістры, амтскамісары і гмінныя жандары²⁶. Яны былі зьявай досыць частай і хаця б з гэтай прычыны заслугоўваюць увагі. Было б вялікім спрашчэньнем разглядаць гэтую форму кантролю выключна ў аспэкце тэрарыстычнай дзейнасьці акупацыйнай адміністрацыі ці як вынік даносаў. Мяркуючы па характэрнай паўтаральнасьці зьявы ў паасобных гмінах, можна прыпусьціць, што іх крыніцай былі загады павятовага камісара, які хацеў быць інфармаваным аб сытуацыі ў школах, якія дзейнічалі згодна з дазволам. Амтскамісары — беспасярэднія выканаўцы гэтых загадаў — рэалізавалі іх на свой розум, паслугоўваючыся ў тым ліку гміннай жандармэрыяй. Прадметам інтарэсу гэтых “пэдагогаў”, падрыхтаваных да выкананьня функцыяў, ня маючых нічога супольнага з асьветай, былі, як правіла, зьмест праводжанага ўроку, праверка сшыткаў і падручнікаў.

Спэцыфічная сытуацыя была таксама ў абсягу навучальных праграмаў і падручнікаў. Як згадвалася, выдадзены павятовым камісарам у жніўні 1941 г. дазвол дапускаў адкрыцьцё дзьвюхклясных школаў, то бок школаў найніжэйшага, элемэтарнага ўзроўню навучаньня. На практыцы гэты дазвол толькі ў нешматлікіх выпадках строга выконваўся. У бальшыні школаў яго розным чынам абыходзілі ці яўна адкрывалі школы з большай колькасьцю клясаў. Гэта залежала ад стаўленьня паасобных амтскамісараў, якія ўва ўмовах адсутнасьці падрабязных адміністрацыйных прадпісаньняў маглі досыць адвольна інтэрпрэтаваць паняцьце элемэтарнасьці навучаньня.

Як паказваюць апытаньні міністэрства асьветы, у некаторых школах назіралася зьява паступовага павышэньня колькасьці клясаў. Гэтак, напрыклад, у Бельску Падляскім і Малых Грыневічах у 1941/42 г. існавалі дзьвюхклясныя школы, а ў наступным годзе — трохклясныя. зь Беластоку (былой настаўніцы ў Макаўцы), Рамана Арціхоўскага зь Сямяцічаў, Яна Вайтовіча зь Бельску, Катажыны Ярушэвіч з Новага Бярозава і інш., а таксама зацываванага апытаньня мін. асьветы. Зьвесткі з гмінаў Бранск і Боцькі падае М. Календа (Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski...).

²⁵ Ліст да аўтара ад 11.10.1966 г.

²⁶ AAN, ZMO: Ankiety... Sygn. 60 — лісты школаў: Бельск, Даратынка, Гліньнік, Кошава і Залесьсе.

²⁷ Інфармацыя Марыі Баены зь Беластоку ад 15.06.1968.

²⁸ AAN, ZMO, sygn. 60: *Апытаньні* пацвярджаюць існаваньне ў 1943/1944 г. легальных школаў у Чаёх-Вульцы, Кальніцы і Верцені.

У той самы час у Гайнаўцы працавалі дзве сяміклясныя школы (польская і беларуская), у Новабязроўскай гміне — чатырохклясныя, а ў Мілейчыцкай гміне — пяціклясныя. Аднак у большыні школаў у павеце ажыццяўлялася легальнае чатырохкляснае навучаньне.

Трэба падкрэсьліць той факт, што працэс навучаньня ў легальным школьніцтве ў Бельска-Падляскім павеце адбываўся без афіцыйнай праграмы. У польскіх школах, як правіла, ужывалася праграма, прынятая да 1939 г., а ў беларускіх школах — савецкая школьная праграма 1939—1941 г. У абодвух выпадках яны былі мадыфікаваныя і дапасаваныя да тагачасных варункаў. Так, напрыклад, праграма пятай клясы польскай школы ў Гайнаўцы ў 1942/43 ахоплівала наступныя прадметы: этыка, рэлігія, нямецкая мова, польская мова, арытмэтыка з геамэтрыяй, прыродазнаўства, фізыка, хімія і геаграфія. Гісторыя не вывучалася.

Вялікай цяжкасьцю ў рэалізацыі гэтай абмежаванай праграмы навучаньня была адсутнасьць дастатковай колькасьці падручнікаў. Гэтая адсутнасьць была значна ўзмоцненая забаронай ужываньня савецкіх падручнікаў незалежна ад мовы выданьня. У канкрэтных варунках Бельска-Падляскага павету яна мела істотнае значэньне ня толькі для беларускіх, але таксама і для польскіх школаў, якія ў 1939—1941 г. у значнай ступені паслугоўваліся савецкімі падручнікамі, выдадзенымі на польскай мове. Жыцьцё, аднак, і ў гэтым выпадку было мацнейшае за прадпісаньні. Па пэўных ваганьнях адміністрацыйныя ўлады дапусьцілі да ўжытку ў школах польскія і савецкія падручнікі для I і II клясы, пасьля такіх прымітыўных зьменаў, як заклеіваньне ці выразаньне партрэтаў дзяржаўных дзячоў і пэўнай часткі тэкстаў. Старыя падручнікі ўжываліся таксама і ў вышэйшых клясах, аднак гэта было “нелегальнай” працэдурай і паддавала найперш настаўнікам стрэсу і небясьпекі падчас адведзін “інспэктараў” у мундзірах. Аднак гэта было адзіным выйсьцем, ужываным, як правіла, ува ўсіх школах.

Няма патрэбы даводзіць, якой цяжкай была ў той час сытуацыя ў сфэры настаўніцкіх кадрў і праца гэтых людзей нават у легальным школьніцтве. Істотнае значэньне ў разгляданай тэме мае ацэнка таго, ці колькасьць і якасьць гэтых кадрў былі дастатковыя для патрэбаў гэтых арганізаваных “знізу” школаў. Адказ на гэтае пытаньне, нават агульны, даць досыць складана.

На першы погляд магло б падацца, што для навучаньня ў школах на ўзроўні I—IV клясаў (а такімі была большасьць акупацыйных школаў у павеце), з улікам тагачасных пэдагагічных вымогаў, не было недахопу кандыдатаў. Імаверна, колькасьць асобаў зь мінімальнай пэдагагічнай падрыхтоўкай была немалая, пра што сьведчыць іх удзел у працы школьніцтва ў першыя паваенныя гады. Аднак ня гэта было найважнейшае.

Рэалізацыя працэсу навучаньня ў гэтых школах, часта без падручнікаў ці пры выкарыстаньні недазволенах падручнікаў, без праграмаў, мэтадычных указаньняў і школьных дапаможнікаў вымагала ад настаўнікаў вялікай вынаходлівасьці і ініцыятывы. У гэтым становішчы здавальняючых вынікаў навучаньня маглі дасягаць толькі дасьведчаныя настаўнікі, а такіх у тагачаснай сытуацыі было ня надта шмат. Апроч таго, нягледзячы на легальны характар школьніцтва, яно не пераставала быць важным участкам ідэялягічнай барацьбы з гітлераўскім акупантам, што не рабіла яго месцам, дзе можна было бяспечна перачакаць ліхую часіну. Беручы пад увагу гэтыя чыннікі, можна рызыкнуць сьцьвердзіць, што колькасьць настаўнікаў, ахвотных да працы ў школьніцтве Бельска-Падляскага павету, не была дастатковай для тагачасных патрэбаў. Нават у найспрыяльнейшым 1941/42 г. прыкладна 1/3 школаў у павеце ня дзейнічала.

Апісаньня вышэй ненармальныя ўмовы працы з зразумелых прычынаў не маглі спрыяць стабілізацыі сфармаванай у 1941/42 г. школьнай сеткі, нягледзячы на арганізацыйныя і фінансавыя высілкі, якія рабіліся настаўнікамі і зацікаўленымі бацькамі. Важным чыннікам, які ўскладняў стабільнасьць працы школаў, былі таксама рэпрэсіі паліцыі і дзейнасьць мясцовай акупацыйнай адміністрацыі. Таму пасьля аднагадовай працы ў 1942/43 г. перасталі існаваць, сярод іншых, школы ў Райску і Скупаве (пасьля спаленьня гэтых вёсак і зьнішчэньня

ці высялення насельніцтва), у Выганаве (знішчэнне будынку школы), у Чарэмшы, Рэдутах, Шмурлах, Сямяцічах (рашэнні мясцовых уладаў), у Грабоўцы, Истоку, Ягдніках, Лялёнцы, Ляўках і Кнорыдах (адмова настаўнікаў). Гэтыя страты не кампэнсаваліся ўзнікненнем новых школаў, як, напрыклад, у Андрыянках, Бельску Падляскім, Дубяжыне і іншых. У выніку гэтых зменаў агульная лічба школаў у Бельска-Падляскім павеце знізілася з 122 у 1941/42 г. да каля 110 у наступным школьным годзе, пры нязначным змяншэнні як польскіх, так і беларускіх школаў (параўн. табліцу 1).

Істотныя змены ў сытуацыі легальнага школьніцтва адбыліся толькі ў 1943 г., калі акупацыйныя ўлады Беластоцкай акругі пачалі палітыку дыфэрэнцыяванага стаўлення да польскага і беларускага школьніцтва. Ацаніць матывы гэтай палітыкі, цікавай таксама і ў шырэйшым гістарычным аспэктце, нялёгка. Яна дагэтуль не знайшла адлюстравання ў публікацыях аб акупацыйнай гісторыі Беластоцчыны. У вялікай ступені гэта звязана з амаль поўнай адсутнасцю архіўнай дакументацыі, у выніку чаго спроба такой ацэнкі можа быць зробленая толькі шляхам падрабязнага аналізу фактычнага матэрыялу.

Першыя прыкметы новай школьнай палітыкі выявіліся ў красавіку 1943 г. Паводле ўспамінаў Марыі Баены, тагачаснай настаўніцы ў Сасінах Мілейчыцкай гміны, у гэты час чыноўнік, які прыехаў зь Беластоку, паведаміў ёй пра запланаваную з пачатку новага школьнага году змену мовы навучання з польскай на беларускую. Дзеля гэтага яна адмовілася ад працы ў гэтай беларускай вёсцы²⁷.

Гэты на першы погляд дробны і нетыповы эпізод мае цікавы падтэкст, зважаючы на тое, што гэта быў першы вядомы сыгнал, які паказваў на зьяўленне тэндэнцыі да рэгулявання згары справы мовы навучання, якая ў першыя два гады акупацыі ў Бельска-Падляскім павеце была прадметам добраахвотнага пагаднення насельніцтва і настаўнікаў.

Непрыхаваная атака акупацыйнай адміністрацыі на польскае школьніцтва ў гэтым павеце пачалася ў жніўні і трывала да канца верасня 1943 г. За гэты час — як паказана ў табліцы 1 — у Бельска-Падляскім павеце былі зачыненыя амаль усе польскія школы²⁸.

Паводле інфармацыі, атрыманай на падставе зацываванага апытання міністэрства асветы і ўправы Беластоцкай школьнай акругі, а таксама ўспамінаў настаўнікаў, спыненне легальнага навучання адбывалася на загады бурмістраў і амтскамісараў, якія перадаваліся кіраўнікам паасобных школаў. Беручы пад увагу тэрытарыяльны ахоп гэтай кампаніі, яе кароткі час і скаардынаваную, афіцыйную форму, ня можа быць сумневу, што яна была вынікам рашэння, прынятага на ўзроўні ўладаў акругі. Пры гэтым трэба заўважыць, што гэтай кампаніі беспасярэдне не спадарожнічалі рэпрэсіі да настаўнікаў з прычыны іх дагэтулешняй працы ў легальным школьніцтве, што выразна паказвае, што не адукацыйная дзейнасць школаў была прычынай рашэння аб іх ліквідацыі.

Адначасна з рашэннем аб закрыцці польскага школьніцтва акупацыйныя ўлады Беластоцкай акругі дазволілі далейшае функцыянаванне беларускіх школаў у Бельска-Падляскім павеце і іх адкрыццё ў іншых паветах²⁹. Дзеля ажыццяўлення арганізацыйнага і педагагічнага кантролю над гэтым школьніцтвам у Беластоку быў створаны т.зв. Галоўны школьны інспэктарат³⁰.

Як піша яго былы кіраўнік Аляксей Грыцук, Інспэктарат падпарадкоўваўся навастворанаму аддзелу асветы цывільнай адміністрацыі акругі і ім жа фінансаваўся. Такім чынам, ён быў афіцыйным органам акупацыйнай школьнай адміністрацыі, што тэарэтычна стварала немалыя магчымасці дзеянняў. На практыцы гэтыя магчымасці былі вельмі абмежаваныя. Інспэктарат ня меў ані сродкаў на фінансаванне дзейнасці школаў, ані быў у стане забяспечваць школы неабходнымі падручнікамі і навучальнымі дапаможнікамі³¹.

Чыньнікам, які ў найбольшай ступені абумоўліваў магчымасці разбудовы сеткі бела-

²⁹ Акупацыйныя ўлады, аднак, да 1943 г. не дазвалялі адкрыцця школаў у іншых паветах Беластоцкай акругі (параўн.: CA PZPR, Zespyi Delegatury RzNodu, sygn. 202/II, T. 7. S. 5—6: PrzeglNed terenowy 15.03.—15.05.1943). Там дзейнічалі нелегальныя беларускамоўныя навучальныя курсы, у тым ліку ў Цялушках

рускіх школаў, была адсутнасць дастатковай колькасці настаўнікаў. Вялікая частка настаўнікаў, якія працавалі ў гэтых школах на Беластоцчыне ў пэрыяд савецкай адміністрацыі (1939—1941), была дэлеганая з Усходняй Беларусі і па прыходзе нямецкіх войскаў пакінула гэтую тэрыторыю. Беспаспяховамі былі спробы далучыць да працы мясцовых настаўнікаў польскай нацыянальнасці, якія альбо ня ведалі ў дастатковай ступені беларускай мовы, альбо ў тагачаснай палітычнай сытуацыі не згаджаліся на гэта³².

У гэтых умовах да працы ў школьніцтве Інспэктарат прыцягваў пераважна мясцовых вясковых настаўнікаў рознага ўзроўню кваліфікацыі (мінімум 7 клясаў сярэдняй школы). Пераважная іх большыня мела толькі двухгадовы стаж працы ў савецкім школьніцтве ў 1939/1940—1940/1941 г. і атрыманую ў той час на раённых і абласных курсах мінімальную педагагічную падрыхтоўку.

Летам 1943 г. перад пачаткам новага навучальнага году Інспэктарат арганізаваў трохтыднёвыя педагагічныя курсы ў Беластоку. У іх удзельнічалі каля 80 настаўнікаў. Падчас заняткаў, якія праводзілі Аляксей Грыцук, Хведар Ільяхэвіч, Уладзімер Тамашчык і інш., настаўнікі атрымалі інструкцыі да праграмы навучання ў I—IV клясах пачатковай школы, а таксама дырэктывы, як адаптаваць наяўныя падручнікі і арганізаваць працэс навучання ў школе³³.

У выніку арганізацыйных захадаў інспэктарату ў 1943/1944 г. былі адкрытыя 18 школаў у Беластоцкім павеце (улучна з горадам Беласток) і 8 школаў у мясцінах Сакольскага і Ваўкавыскага паветаў, якія знаходзяцца ў сучасных межах Польшчы (гл. табліцу 2). Колькасць беларускіх школаў у Бельска-Падляскім павеце вырасла з 54 у 1942/1943 г. усяго да 56 у 1943/1944, што адбылося ў выніку стварэння шэрагу новых пунктаў навучання пры адначасным спыненні заняткаў у некалькіх ранейшых школах (параўн.: табліца 1). Агулам на ўсёй тэрыторыі цяперашняга Беластоцкага ваяводства ў канцы 1943/1944 г. дзейнічала трохі больш за 80 беларускіх школаў, што складала каля 70% школаў ува ўсёй Беластоцкай акрузе³⁴.

Няцяжка заўважыць, што, апроч стварэння Інспэктарату і ягоных спробаў уніфікацыі навучальнай праграмы, умовы працы беларускіх школаў у 1943/1944 г. па сутнасці былі такімі ж, як у папярэднія гады ў Бельска-Падляскім павеце. Школы надалей утрымліваліся за кошт складак зацікаўленых бацькоў, не палепшылася сытуацыя з кадрамі і памяшканнямі і забеспячэннем падручнікамі, а наведванне школаў дзецьмі надалей залежала ад добраахвотнага рашэння бацькоў. Гэта абумоўлівала досыць сціпую якасць школьніцтва. Гэтак, нягледзячы на дазвол аддзелу асветы цывільнай адміністрацыі на існаванне сямікласнага школьніцтва, каля 90% школаў у акрузе ажыццяўляла толькі чатырохкласнае

(настаўнік Ян Грыгарук), Адрынках (Ганна Снарская), Агароднічках (Вера Карчэўская), Падазяранах (Марыя Рэмжа), Страшаве (Мікола Лебядзінскі), Шымках (Васіль Дзун), Грасьцяныцы (Андрэй Сергюк).

³⁰ У цытаваным вышэй “Przełomienie terenowym” ня згадваецца існаванне інспэктарату да 15.05.1943. Праўдападобна, ён быў арганізаваны ў другой палове траўня ці ў чэрвені гэтага году.

³¹ Ліст А. Грыцука ад 21.02.1968. Такім чынам, выказаныя ў розных публікацыях меркаванні аб тым, што арганізатарам і апекуном гэтага школьніцтва быў Беларускі камітэт у Беластоку, памылковыя. Насамрэч, Камітэт ня меў ані паўнамоцтваў у гэтым абсягу, ані нават прыблізнага ўяўлення ў сытуацыі школьніцтва ў Бельска-Падляскім павеце. Як піша А. Грыцук, колькасць беларускіх школаў у гэтым павеце да 1943 г. ацэньвалася на 20, тады як насамрэч іх было амаль у тры разы больш (параўн.: табліца 1).

³² Гэта пацвярджае як А. Грыцук (гл. цытаваны ліст), так і інфармацыя Дэлегацыі ўраду (CA PZPR, sygn. 202/II, T.17. S.299: Оруг spoleczny ад 17.III.1944).

³³ Другія курсы з удзелам каля 30 настаўнікаў адбываліся ў ліпені 1944 г. у Нараўцы. Яны не былі скончаныя з прычыны ваенных дзеянняў.

³⁴ Паводле інфармацыі былога школьнага інспэктара А. Грыцука (гл. зацем 31), на пачатку 1943/1944 навучальнага году ўва ўсёй Беластоцкай акрузе дзейнічала 95 беларускіх школаў, а ў канцы таго ж году — 115.

³⁵ Як паведамляе А. Грыцук, апроч гэтых чатырох школаў, поўныя 7-класныя школы існавалі таксама ў

навучаньне. Апроч арганізаваных “знізу” вясковых пачатковых школаў (як правіла, з 1—2 настаўнікамі), поўныя сямігодкі дзейнічалі толькі ў Беластоку, Гайнаўцы, Белавежы і Нараўцы³⁵.

Сьціплыя былі таксама і колькасныя вынікі: у 1943/1944 г. сетка беларускіх школаў у маштабах акругі не перасягала нават 20% гэтых школаў пэрыяду савецкай улады³⁶.

Беручы пад увагу гэтыя варункі, можна сьцьвярджаць, што зроблены акупацыйнымі ўладамі акругі ўвесну 1943 г. паварот у школьнай палітыцы ні ў якой меры ня быў праяваю імкненьня да задавальненьня аб’ектыўных адукацыйных патрэбаў беларускага насельніцтва. У прыватнасьці за гэта гаворыць той факт, што аддзел асьветы цывільнай адміністрацыі не аказваў школам ніякай матэрыяльнай дапамогі і не цікавіўся працэсам і праграмай навучаньня³⁷.

Гэта паказвае, што матывы дыфэрэнцыяванай акупацыйнай палітыкі што да польскага і беларускага школьніцтва ляжалі ў плашчыні палітыкі. Зыходным пунктам тут быў пошук гітлераўскім апаратам бясьпекі новых мэтадаў у барацьбе з рухам супраціву, які ахопліваў усё новыя колы як польскага, так і беларускага насельніцтва. Ужываньня ў гэтай барацьбе крываваы рэпрэсіўныя акцыі “адплаты” аказаліся малавыніковым сродкам і яшчэ больш умацнялі нянавісьць грамадства да акупантаў.

Пры гэтам цяжка сабе ўявіць, каб пасля двухгадовага досьведу на гэтай тэрыторыі беластоцкая паліцыя бясьпекі мела ілюзіі да магчымасьці заручыцца для сваіх мэтаў падтрымкай адной ці другой групай насельніцтва. Таму яна зьвярнула да іншага сродку. Гэтым сродкам была спроба распальваньня нацыянальнага антаганізму паміж польскім і беларускім насельніцтвам, што ў выніку павінна было аслабіць эфэктыўнасьць усяго руху супраціву. У гэтым аспэктэ дыфэрэнцыяцыя школьніцтва была чарговай малаарыгінальнай палітычнай правакацыяй гітлераўскага апарату бясьпекі. Як паказваюць пададзеныя зьвесткі, для аўтараў гэтай правакацыі значэньне мелі ня вынікі дзейнасьці школаў, але палітычныя вынікі, якія мелі быць наступствам створанага антаганістычнага раскладу, г.зн. існаваньня беларускіх школаў пры адначаснай забароне польскіх школаў.

Вельмі праўдападобна, што ў гэтай палітычнай гульні беластоцкую паліцыю бясьпекі прываблівала таксама магчымасьць правакаваньня канфліктаў паміж беларускім насельніцтвам і савецкай партызанкай. Справа была надзвычай істотная, бо гэтая партызанка дзейнічала галоўным чынам на тэрыторыях зь беларускім насельніцтвам пры шырокай падтрымцы і ўдзеле гэтага насельніцтва³⁸.

Наданьне школьніцтву ў 1943 г. бачнасьці афіцыйнага магло выклікаць у Беластоцкім абласным штабе партызанскага руху ўражаньне яго фашызацыі і ў выніку прывесці да дзеяньняў падпольнай арміі супраць школаў і настаўнікаў.

Гэтыя правакацыйныя мэтады, не бяз выніку выпрабаваныя на іншых акупаваных тэрыторыях, у Беластоцкай акрузе цалкам праваліліся. Дарма што ў беспасярэднім адчуваньні польскага насельніцтва новая школьная палітыка была выразам фаварызацыі беларускага

Пружанах і Сьвіслачы.

³⁶ Паводле Марыі Турлейскай (Prawdy i fikcje. Warszawa, 1968. S. 494), у Беластоцкай вобласьці дзейнічала 470 школаў зь беларускай мовай навучаньня. У склад акупацыйнай Беластоцкай акругі ўваходзіла тэрыторыя Беластоцкай вобласьці і больш за дзясятка раёнаў Берасьцейскай і Баранавіцкай абласьцёў.

³⁷ Цытаваны вышэй ліст А. Грыцука (зацем 31).

³⁸ Умовы і вынікі дзейнасьці савецкага падполья падрабязна апісаныя ў працы Міхала Гнатоўскага: Za wspólnę sprawk. Z dziejow partyzantki radzieckiej w Okręgu Białostockim. Lublin, 1970.

³⁹ Як у 1943/44 г., так і ў два папярэднія гады на Беластоцчыне не адзначаліся выпадкі перашкодаў працы школаў з боку савецкага ці польскага падполья. Гэта пацьвярджаюць выказваньні дзясятка тагачасных настаўнікаў, вучняў і работнікаў рэгіянальнай адміністрацыі.

⁴⁰ Як падае Станіслаў Пячоўскі, у 1944/45 г. у Беластоцкім ваяводстве дзейнічала 86 пачатковых школаў зь беларускай мовай навучаньня (гл.: W pierwszym roku po wyzwoleniu // Nowa Szkoła. 1971. № 10. S.24).

насельніцтва, да канца акупацыі тут не адзначалася ніякіх сур'ёзных закалатаў на глебе нацыянальнай варажнечы. Праваліліся таксама спробы правакацыі савецкага падпольля, якое, дасканала арыентуючыся ў гэтай справе, адрознівала намеры гітлераўскага апарату бясспекі ад рэальнага становішча гэтых арганізаваных “знізу” школаў³⁹.

* * *

У ацэнцы вынікаў дзейнасці легальнага школьніцтва ў Беластоцкай акрузе асаблівай увагі заслугоўваюць наступныя яго аспекты:

1. Арганізаваныя “знізу” школы ў Бельска–Падляскім павеце стваралі ўмовы для нелегальнай рэалізацыі навучальнай праграмы для вышэйшых класаў пачатковай школы, а ў многіх выпадках — таксама і сярэдняй школы. Гэтая акалічнасць тлумачыць прычыны значна меншага маштабу і сціплейшых колькасных вынікаў таёмнага навучання ў іншых паветах акругі.

2. Дзейнасць легальнага школьніцтва ў Бельска–Падляскім павеце ўмагчымляла вучням беларускіх школаў поўную трохгадовую працягласць навучання, а вучням польскіх школаў — з аднагодовам перапынкам. У суме гэта абумовіла значна лепшую сытуацыю школьніцтва ў гэтым павеце ў першыя паваяенныя гады, чымся ў астатніх паветах Беластоцкага ваяводства.

3. Расшыранае ў 1943 г. беларускае школьніцтва працягвала сваю дзейнасць пасля вызвалення пры амаль нязменных колькасці школаў і іх настаўніцкіх кадрах⁴⁰.

Гэта тлумачыць генэзу школьніцтва беларускай меншасці ў варунках ПНР.

Табліца 1. Пачатковыя школы ў Бельска–Падляскім павеце ў пэрыяд нямецкай акупацыі^a

Тлумачэнні:

а. Знак “+” у рубрыцы азначае: школа дзейная, але адсутнічаюць лічбавыя звесткі; знак “-”: школа нядзейная; кропка ў рубрыцы — адсутнасць вартых даверу звестак. Сьпіс школаў паводле адміністрацыйнага падзелу 1943 г. складзены на падставе мапы Беластоцкай акругі, выдадзенай у 1943 г. у Бэрліне (WAP, Biaystok).

б. Кіраўнікі вясковых школаў пераважна былі іх настаўнікамі.

в. Школа да 1943/44 г. мела польскую мову навучання.

г. Школа з польскай і расейскай мовай навучання.

д. У 1941/42—1942/43 г. дзьве школы з польскай і беларускай мовай навучання, у 1943/44 — зь беларускай мовай навучання.

е. Школа з польскай і беларускай мовай навучання.

ё. Нумар крыніцы інфармацыі ў апошняй рубрыцы — гл.: Дадатак да Табліцы 1.

Дадатак да Табліцы 1 — нумары крыніцаў

А. Дакументальныя крыніцы:

№ 1 — AAN, Warszawa, Zespyi Min. Оньwiaty: Ankiety z 1946 r. „Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”, sygn. 60 (szkoły podstawowe w pow. Bielsk Podlaski), sygn. 151 (szkoły średnie ogólnokształcące — Hajnywka).

№ 2 — WAP, Biaystok, Zespyi KOSB, sygn. 54; Ankiety w sprawie tajnego nauczania podczas okupacji niemieckiej z terenu Inspektoratu Powiatowego Bielsk Podlaski (z 1946 r.).

№ 3 — Kolendo M. Szkolnictwo polskie w powiecie Bielsk Podlaski w okresie okupacji (1941–1944)

// Przegląd Historyczno-Oświatowy. R.XV. 1972. № 2. S.209—230.

Б. Лісты ад інфарматараў (уласныя матэрыялы аўтара):

№ 4 — Станіслава Басевіч, Бельск Падляскі, 5.12.1946.

№ 5 — Яўген Федарук, Бельск Падляскі, 9.11.1967.

№ 6 — Антон Гілеўскі, Ліпова, пав. Гіжыцка, 14.10.1966.

№ 7 — Філіп Грынявіцкі, Ваські, 3.10.1966.

№ 8 — Школьны інспэктарат у Гайнаўцы, 31.10.1966.

№ 9 — Дырэктар школы ў Шэршанях, 6.10.1967.

№ 10 — Дырэктар школы ў Гродзіску, 6.10.1967.

№ 11 — Марыя Кульчынская, Беласток, 16.11.1966.

№ 12 — Рамуальда Лукашэвіч, Боцькі, 20.11.1966.

№ 13 — Міхась Матвяюк, Цялушкі, 26.5.1968; 17.6.1968.

№ 14 — Андрэй Маскалевіч, Бельск Падляскі, 3.4.1975.

№ 15 — Ян Анішчук, Ягоднікі, 30.10.1967.

Месяціна	Мова навучання П — польск. Б — бел.	Колькасьць вучняў у навучальным годзе			Настаўнікі ^б	№ ^с крыніцы інф. (гл. дадатак)
		1941/42	1942/43	1943/44		
Бельск Падляскі	Р — рас. П	430	405	—	Мар'ян Смерэжа і інш. Язэп Брыж і інш.	1; 28 1; 28
Гайнаўка	Б П Б	Каля 1000 210	Каля 1000 240	— 280	Антон Бахоўскі і інш. Васіль Бахар і інш.	1; 3 31; 41
Амтскам. Белавежа						
Белавежа		—	—	+	Федашчэня	31; 41
Старое Ляўкова	Б	—	—	102	Міхась Івацік	1; 20
Лука	Б	—	—	+	Мікалай Новік	27
Нараўка	Б Б	—	—	+	Аляксандар Валкавыцкі, Мікалай Карпюк і інш.	1; 20
Сямёнаўка		—	—	95	Сымон Скепка	1; 27
Скупава	Б	111	—	—	Цімох Янюк	1
Амтскам. Бельск	Б					
Аўгустова		+	+	+	Ефрасіньня Вышкоўская	20
Болесты	Б	+	+	—	Пётар і Яўгенія Шміты	3
Дзяніскі	П	+	+	+	Амільян Грудзінскі	20
Дубяжын	Б	—	+	+	Павал Анапрыюк	39
Гацькі	Б	65	60	97	Уладзімер Прахарук (1943/44)	1
Голады	Б	+	+	+	Ян Якубовіч	1; 28
Малыя Грыневічы	Б	26	+	—	Марыя Пыдых	1
Кноразы	П	48	48	•	Уладзімер Прахарук	1
Кнорыды	Б	70	—	—	Канстанцін Кур'яновіч	1; 20
Катлы	Б	—	—	+	Міхась Матвяюк	13
Ляўкі ^а	Б П, Б	+	—	+	Юлія Віткоўская (1941/42) і Ян Лішык (1943/44)	25
Парцава		51	71	68	Ілья і Наталья Федаровічы	1; 39
Пасынкі	Б	+	+	+	Пётар Кісецкі	28
Пілікі	Б	30	—	—	Альбіна Вільгат	1
Плёскі	П	+	+	+	Віктар Сыманюк	26
Райск	Б	+	—	—	Алена Іванкевіч	20
Завады	Б	+	+	—	Уладзіслаў Каня	2; 3
Зубава	П	—	—	+	Вольга Пракапюк	16

Б

Амтскам. Боцькі						
Андрыянкі ^в	П, Б	–	30	40		1
Боцькі	П	+	+	–	Браніслава Адамчык і інш.	3; 12
Нурэц	Р	108	95	–	Гжэгаж Гуральчук	1; 17
Альшэва	П	+	+	–	Валерыя Пяхоцкая–Лукашэвіч	3
Асмола	П	+	+	–	Сыльвэстар Трэўгут	3
Пятрова–Траяны	П	+	•	–	Валерыя Півавар	2
Сельц	П	+	•	–	Вяслава Падгайска	2
Трускі	П	+	+	–	Станіслава Зайдзінская	3
Верцень	П	20–30	54	30	Марыя Война, Ян Лукашэвіч	1
Выганава	П	30	–	–	•	1
Амтскам. Бранск						
Бранск	П	125	125	–	Качэля	1; 3
Гліньнік	П	40	+	–	Соф’я Стэцэвіч	1; 2
Галёнкі	П	38	+	–	Ванда Клос	1; 2
Кальніца	П	62	45	45	Галена Лапатова	1
Кернова	П	+	+	–	Ян Сергюк	3
Кажэва	П	45	40	–	Ванда Вольтэр	1; 2
Алексін	П	+	+	–	Ядвіга і Войцех Вайтчатак	3
Патокі	П	34	–	–	Францішак Богуш	1; 2
Папдавы	П	+	+	–	Ізыдора Хмялеўская	2
Прушанка	П	37	34	–	•	1
Новыя Пухалы	П	+	+	–	•	2
Рудка	П	+	+	–	Антон Піруг і інш.	2
Сьпешын	П	+	+	–	Юзаф Матысяк	2
Шмурлы	П	40	–	–	•	1
Амтскам. Цехановец						
Цехановец	П	+	+	–	Сыльвэстар Кубіцкі	1; 2
Чаі–Вулька	П	70	90	60	Эва Коск і Яніна Метнік	1
Коцы–Басі	П	+	+	–	Ядвіга Альбэртовіч	1; 2
Малец	П	+	+	–	Эўгеніюш і Луцыя Мрачкоўскія	2
Вайтковічы	П	+	•	–	Браніслава Міховіч	2
Амтскам. Драгічын						
Хролавічы	П	48	52	–	Апалонія Мазур	1
Драгічын	П	+	•	–	Пётар Ручай і інш.	2; 3
Кльжоўка	П	+	+	–	Соф’я Фалькоўская і Ян Яз	2; 3
Мілкавічы–Янкі	П	+	+	–	•	29
Астражаны	П	+	+	–	Станіслава Ліскавацкая	2; 29
Путкавічы	П	+	+	–	•	29
Сьлядзянаў	П	+	+	–	Юзаф Кондра	29
Смарчэва	П	+	+	–	Францішка Лазоўская	2
Сыткі	П	+	+	–	Уладзімеж Маргэвіч	2; 3
Амтскам. Гродзіск						
Вялікая Чорная ^г	П, Р	+	+	–	Андрэй Маскалевіч	14
Макаркі	Р	+	–	–	Кавэрда	10
Малінава	П	+	+	–	•	22
Стаднікі	П	+	+	–	Марыя Бахаркішка (Bachorkywna)	2
Амтскам. Кляшчэлі						
Чарэмха	П	74	–	–	Ігнат Возны	1
Дабраводы	Б	+	–	–	Данат Максімчук	20
Грабовец	Б	+	–	–	Антон Гілеўскі	6; 30
Ялёнка	Б	38	–	–	Павал Анапрыюк	1; 30
Кляшчэлі ^а	П, Б	180	180	120	Ян Явец, Марыя Трафальская	1; 30
Малочкі	Б	•	60	–	Надзея Вершак	1; 40
Сакі	Б	+	+	+	Савіч	6; 30
Сухавольцы	Б	+	43	45	Соф’я Максімчук, Антон Гілеўскі	1; 30

Тапоркі	Б	+	-	-	Людміла Максімчук	30
Вулька Выганаўская	Б	+	•	-	Карсарукава	6; 30
Жукі	Б	28	+	+	Мікіта Федарук	1; 36
Амтскам. Мельнік						
Мутная ^г	А, Р	+	+	-		38
Амтскам. Мілейчыцы						
Мілейчыцы	Б	+	+	+	Пахвіцэвіч (?)	23; 42
Навасёлкі	П	+	+	-	•	36
Рагачы	Б	+	+	+	•	40
Паканева	П	+	+	-	Стэфанія Чупрынова	2
Сасіны ^в	П, Б	+	+	+	Марыя Баена (да красавіка 1943 г.)	20; 40
Сьнежкі	Б	+	+	+	Аляксандар Самойлік	17; 20
Сабятын	П	+	+	•	Ян Баена	3; 23
Валкі	П	+	+	-	Міхал Нарожнік	23
Амтскам. Нарва						
Барысаўка	Б	+	+	•	Вольга Пракапюк і інш.	16
Храбастоўка	Б	+	+	+	Васіль Ціханюк	32
Даратынка	Б	36	32	43	Яўген Савіцкі	1; 32
Гардычына	Б	+	+	+	Базыль Васілюк	18; 32
Янава	Б	+	+	+	Ціхан Антасюк	13; 21
Клейнікі	Б	75	70	103	Давід Дзем'янюк і інш.	1; 13
Ласінка	Б	+	+	+	Міхал Філонік і інш.	20
Макаўка	Б	+	+	+	Еўдакія Нікановіч	7; 20
Нарва	Б	100	100	100	Алімпія Савіцкая	1; 7
Рэпішча	Б	•	+	+	Тамара Драбцоў	32
Ваські	Б	40	40	40	Кацярына Стракоўская	1
Амтскам. Новабярэзава						
Новае Бярэзава	Б	+	+	+	Кацярына Ярушэвіч	20; 34
Чыжыкі	Б	20	27	28	•	1; 31
Дубіны	Б	•	+	-	Лідзія Антасюк	21; 37
Горная	Б	+	+	+	Яўгенія Барботка і інш.	31; 41
Койлы	Б	+	+	+	Язэп Пухальскі, Аляксандар Яканюк	20
Новы Корнін	Б	+	+	+	•	24; 31
Курашава	Б	+	+	+	Алена Панько, Ян Анішчук	20
Лянева	Б	+	+	+	Наталья Багародзкая і інш.	20; 34
Навасады	Б	-	+	-	Уладзімер Саўка	20
Амтскам. Орля						
Чыжы	Б	20	18	15	Кацярына Кульчыцкая	1; 20
Істок	Б	+	-	-	Наталья Багародзкая	20
Ягаднікі ^с	П, Б	+	-	-	Марыя Кульчынская	11; 15
Стары Корнін	Б	+	+	+	•	31; 35
Крывая	Б	+	+	+	Вольга Чыстоўская	4; 24
Мора	Б	+	+	+	Уладзімер Петручук	8; 20
Орля	Б	+	+	+	Васіль Лашкевіч, Мікалай	20; 35
Арэшкава	Б	+	+	-	Нестаровіч	5
Пашкоўшчына	Б	•	+	+	Яўген Федарук	25; 39
Рэдуты	Б	+	-	-	Уладзімер Асташэвіч	43
Сьпічкі	Б	24	30	36	Раман Стасельнік	1; 20
Шчыты	Б	60	59	62	Тадора Анапюк	1
Вітова	Б	34	30	25	Лявон Алясюк	1; 20
Збуч	Б	60	+	+	Кірыла Баравік	1; 20
Амтскам. Сяміяцічы					Аляксандар Безаровец	
Крупічы	П	+	+	-		33
Сяміяцічы	П	380	-	-	•	1
Шэршні	П	+	+	-	•	9
Вялікая Турна	Б	50	50	50	•	1

Гляля Вераміевіч

Верцень	П	65	52	—	Аляксей і Марыя Рудкевічы	1
Журобічы	П	30	46	—	Раман Арціхоўскі	1; 20
Амтскам. Вышкі						
Малешы	П	+	+	—	Антон і Галіна Бужынскія	19
Малінава	П	+	+	—	•	3
Плютычы	Б	62	20	—	Ян Вайтовіч і інш.	1; 20
Вышкі	П	+	+	—	Антаніна Залеская	3
Залесьсе	П	37	32	—	Міхал Стапаркевіч	1

№ 16 — Вольга Пракапук, Бельск Падляскі, 10.10.1966.

№ 17 — Баляслаў Ступяркоўскі, Нурэц, 5.10.1967.

№ 18 — Андрэй Тапалеўскі, Клейнікі, 20.8.1966.

№ 19 — Яніна Вашчак-Гірэй, Бельск Падляскі, 16.8.1966.

В. Вусныя ўспаміны 1966—1968 г. (уласныя матэрыялы аўтара):

№ 20 — Успаміны тагачасных настаўнікаў, названых у табліцы 1.

№ 21 — Антасюк, маці настаўніцы з Дубін і жонка настаўніка з Янова, Гайнаўка.

№ 22 — Раман Арціхоўскі, Сямяцічы.

№ 23 — Марыя Баена, Беласток.

№ 24 — Наталія Багародзкая, Гайнаўка.

№ 25 — Тодар Бурыла, солтыс вёскі Ляўкі ў 1941—1944 г.

№ 26 — Людміла Ермаковіч, Бельск Падляскі.

№ 27 — Мікалай Карпук, Бельск Падляскі.

№ 28 — Яраслаў Кастыцэвіч, Бельск Падляскі.

№ 29 — Цэцылія Ліпінская, Беласток.

№ 30 — Соф’я і Данат Максімчукі, Кляшчэлі.

№ 31 — Надзея Мэльцэр-Ракевіч, Гайнаўка.

№ 32 — Еўдакія Нікановіч, Беласток.

№ 33 — Юзаф Альшэўскі, супрацоўнік школьнага інспектарату ў Бельску-Падляскім.

№ 34 — Юзаф Пухальскі, Бельск Падляскі.

№ 35 — Уладзімер Петручук, Гайнаўка.

№ 36 — Анатоль Рышчук, Бельск Падляскі.

№ 37 — Уладзімер Саўка, Беласток.

№ 38 — Яўген Сідзвіч, былы вучань, Варшава.

№ 39 — Міхал Шурбак, Дубяжын.

№ 40 — Аляксандар Самойлік, Плянта.

№ 41 — Тацяна Сафроненка, Гайнаўка.

№ 42 — Кс. Тэадор Такарэўскі, Бельск Падляскі.

№ 43 — Васіль Лашкевіч, Орля.

Табліца 2. Беларускае школы ў Беластоцкім, Сакольскім і Ваўкавыскім паветах у 1943/44 г.^a

Глумачэнні:

а. Паводле адміністрацыйнага падзелу 1943 г.

(не паказаныя школы, якія знаходзяцца па-за мяжой ПНР).

б. Падазеныя ў апытаннях міністэрства асветы звесткі аб існаванні школаў у Новай Волі і Мастаўлянах у 1942/43 г., паводле ўспамінаў тагачасных настаўнікаў Арсена Зіневіча і Міколы Лебядзінскага, не адпавядаюць рэчаіснасці.

в. Школа дзейнічала да канца верасня 1943 г.; заняткі былі спыненыя з прычыны хваробы настаўніка.

г. Школа дзейнічала ў другім паўгодзьдзі 1943/44 г.

д. Нумар крыніцы інфармацыі гл. у Дадатку да Табліцы 2.

Дадатак да Табліцы 2 — нумары крыніцаў інфармацыі

А. Дакументальныя матэрыялы:

№ 1 — AAN, Warszawa, Zespyi Min. Obywaty. Ankiety z 1946 r. “Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji”, sygn. 59, 59a i 60.

№ 2 — Pow. Inspektorat Szkolny w Białymstoku,teczka szkoly Skrobiaki.

№ 3 — Pow. Inspektorat Szkolny w Hajnywce,teczka szkoly Odrynki.

Б. Лісты ад інфарматараў (уласныя матэрыялы аўтара):

№ 4 — Аляксей Грыцук, Кінгстан, Канада, 21.02.1968.

№ 5 — Надзея Ільяхэвіч, Шчэцін, 1.11.1967.

№ 6 — Міхал Красоўскі, Малынка, 18.10.1967.

№ 7 — Мікола Лебядзінскі, Страшава, 8.02.1965.

№ 8 — Юры Прыстром, Зьверкі, 1.12.1966.

№ 9 — Ян Сурмач, Кузьніца, 28.11.1966.

В. Вусныя ўспаміны 1965—1968 г. (уласныя матэрыялы аўтара):

№ 10 — Аляксандар Баршчэўскі, былы вучань школы ў Рыбакох, Варшава.

Мясьціна	Настаўнікі	Колькасць вучняў	№ ^е крыніцы інфармацыі
Беласток	Уладзімер Кузняцоў, Алена Івашкевіч і інш.	•	1; 4; 5
Беластоцкі павет			
Белі	•	40	1
Цялушкі	Ян Грыгарук	60	1
Грыбоўцы	Сяргей Тамашэўскі	22	1; 7
Малынка	Канстанцін Верабей	•	6
Міхалова	Васіль Сокал, Канстанцін Сокал, Шайноха і інш.	каля 160	21
Новая Воля ^б	Арсень Зіневіч, Павал Палоцкі, Павал Зіневіч і інш.	120	1; 21
Адрынкі	•	•	3; 11
Патока	Ганна Снарская	•	6
Падазяраны	Антон Самасюк	•	12; 18
Рыбакі	Марыя Рэмжа	•	10; 12
Рыболы ^в	•	•	16
Страшава	Віктар Крукоўскі	96	1; 7
Тапаляны	Мікола Лебядзінскі	•	5; 13
Трасьцянка	Марыя Паўлоўская, Ларыса Яворская	160	1; 19
Валілы	Андрэй Сергяюк, Надзея Савіцкая	60	1
Войшкі	•	110	1
Зьверкі	Кацярына Рамановіч, Вера Ясюк	•	8; 13
Сакольскі павет	Барыс Субоцін		
Хільмоны	•	•	20
Хамантоўцы	•	•	14
Даўгасельцы ^г	Ян Мікуць	•	9; 20
Вялікія Азяраны	Ян Сурмач	•	15
Скраблякі	Марыя Бабко	43	1; 2
Ваўкавыскі павет	Тодар Налівайка		
Луплянка	•	•	17; 18
Мастаўляны ^д	Тодар Гайдучэня	86	1; 7
Шымкі	Баўтрамей Пэтэльскі	75	12; 18

Васіль Дзун, Сьцяпан Паленік

- № 11 — Васіль Дзун, Гайнаўка.
 № 12 — Арсень Зіневіч, Міхалова.
 № 13 — Уладзімер Карпянюк, Беласток.
 № 14 — Юры Кірмуць, Беласток.
 № 15 — Людміла Крукоўская, Бельск Падляскі.
 № 16 — Міхась Насовіч, Беласток.
 № 17 — Марыя Рэмжа, Луплянка.
 № 18 — Андрэй Сергяюк, Трасьцянка.
 № 19 — Ян Сурмач, Кузьніца.
 № 20 — Ян Чарнякевіч, Нарва.
 № 21 — Ларыса Яворская, Беласток.

Пераклад зроблены паводле:

Przeład Historyczno-Oswiatowy. 1976. № 3.

